

“LOS-BANDIG KATHOLIEK”

EEN GEVALSTUDIE OVER MORELE OPVOEDING EN
BRONNEN VAN WAARDEN BIJ LEERKRACHTEN IN HET
KATHOLIEKE BASISONDERWIJS

Tanja van Leeuwen

“LOS-BANDIG KATHOLIEK”

EEN GEVALSTUDIE OVER MORELE OPVOEDING EN
BRONNEN VAN WAARDEN BIJ LEERKRACHTEN IN
HET KATHOLIEKE BASISONDERWIJS

Tanja van Leeuwen

Narratio

“LOS-BANDIG KATHOLIEK”

Een gevalstudie over morele opvoeding en bronnen van waarden
bij leerkrachten in het katholieke basisonderwijs

Proefschrift
ter verkrijging van de graad van doctor
aan de Radboud Universiteit Nijmegen
op gezag van de rector magnificus,
volgens besluit van het college van decanen
in het openbaar te verdedigen op woensdag 15 juni 2016
om 12.30 uur precies

door
Anthonia Maria Christofora van Leeuwen
geboren op 14 mei 1950
te Alphen aan den Rijn

Promotoren: prof. dr. P.J.A. Nissen
prof. dr. C. Hübenthal

Manuscriptcommissie:
Prof. dr. C.A.M. Hermans
Dr. E.H. Hense
Prof. dr. C. Bakker, Universiteit Utrecht

ISBN 978 90 5263 302 2
NUR 704

Uitgeverij Narratio

Foto omslag: Wim Koenders

© 2016 theologische uitgeverij Narratio, Postbus 1006, 4200 CA Gorinchem
tel. 0183 62 81 88 e-mail: info@narratio.nl

Actuele informatie is te vinden op www.narratio.nl.

Onze uitgaven zijn ook te koop via de boekhandel en www.kerkboek.nl
(ook in België).

Niets uit deze uitgave mag verveelvuldigd en/of openbaar gemaakt worden door middel van druk, fotokopie, microfilm, digitale bestandskopie, luisterboek, Digi-boek, Internet-PDF of op welke andere wijze dan ook, behoudens voor eigen gebruik, zonder de voorafgaande toestemming van de uitgever c.q. de auteur. Citaten tot maximaal vier regels zijn toegestaan, grotere citaten vallen onder het overnamerecht waarvoor toestemming is vereist, tenzij gedaan in het kader van een recensie.

INHOUDSOPGAVE

VOORWOORD	9
1 INLEIDING	15
2 WERKDEFINITIE VAN DEUGD	23
2.1 Inleiding	23
2.2 Ontwikkelingen in het begrip deugd in vogelvlucht	23
2.3 Diverse definities van deugd	26
2.3.1 Inleiding	26
2.3.2 Attitude en karakter	28
2.3.3 Vorming	29
2.3.4 Socialisatie	31
2.4 Samenvatting en conclusie	33
3 ONDERBOUWING TWEEDE WERKHYPOTHESE EN BRONNEN VAN WAARDEN	35
3.1 Inleiding	35
3.2 Waarden als basis: onderbouwing tweede werkhypothese	35
3.3 Bronnen van waarden	41
3.3.1 Inleiding	41
3.3.2 Charles Taylor	42
3.3.3 Special Eurobarometer. Social values, Science and Technology	45
3.3.4 Geloven in het publieke domein	46
3.3.5 Vergelijking van benamingen	47
3.3.6 Overlap tussen de bronnen van waarden	55
3.4 Samenvatting en conclusie	56
4 CONTEXT VAN DE ONDERZOEKSGROEP	59
4.1 Inleiding	59
4.2 Onderwijsontwikkelingen in Nederland	59
4.2.1 De totstandkoming van het katholiek bijzonder onderwijs	59
4.2.2 De relatie tussen kerk en school	64
4.2.3 Veranderingen in het lesprogramma	67
4.2.4 Samenvatting en conclusie	72
4.3 Geschiedenis van de SKBA	73
4.3.1 Enige algemene gegevens over Alphen aan den Rijn	73

4.3.2	Bestuurlijke verantwoordelijkheid van de scholen	75
4.3.3	Inhoudelijke verantwoordelijkheid	76
4.3.4	Discussies over de 'katholiciteit' van de scholen	77
4.3.5	Inhoudelijke veranderingen	82
4.3.6	Samenvatting en conclusie	83
4.4	Per school enige historische informatie en de actuele situatie in 2011-2012	84
4.4.1	De Bonifacius	84
4.4.2	Het Spectrum	85
4.4.3	De Jenaplaneet	85
4.4.4	Het Spinnewiel	85
4.4.5	De Meridiaan	86
4.4.6	Het Vianova	86
4.5	Hoe omschrijven de teams zelf hun identiteit	88
4.5.1	Wat is het belang van levensbeschouwelijke vorming?	89
4.5.2	Als katholieke school: wat moet een kind in haar/zijn bagage hebben na acht jaar?	92
4.5.3	Hoe zie je dit terug in de praktijk?	95
4.5.4	Reflectie en Samenvatting	97
4.5.5	De identiteit van de SKBA	100
4.6	Nederland en SKBA: samenvatting en conclusie	101
5	ONDERZOEKSMETHODE EN DE ONDERZOEKSGROEP IN KAART GEBRACHT	103
5.1	Inleiding	103
5.2	Onderzoeksmethode	103
5.3	Werkwijze	105
5.4	Interviewgegevens	107
5.4.1	Leeftijd, geslacht, levensbeschouwing bij opvoeding en nu, opgroei- en woonplaats	108
5.4.2	Opleiding	110
5.4.3	Functie binnen de school	111
6	LEERKRACHTEN WILLEN DEUGDEN OVERDRAGEN: ONDERBOUWING EERSTE WERKHYPOTHESE	113
6.1	Inleiding	113
6.2	Werkwijze vaststelling deugden	113
6.3	Overzicht van genoemde deugden	114
6.4	Samenvatting en conclusie	120

7	HOOFDBRON VAN WAARDEN	123
7.1	Inleiding	123
7.2	Analysecriteria	123
7.2.1	Geloofsopvoeding en betekenis van geloof nu	124
7.2.2	Is er sprake van een godsbeeld?	124
7.2.3	Is er interesse in alternatieve spiritualiteit?	125
7.3	Bron van waarden: confessionele grondslag	125
7.3.1	Inleiding	125
7.3.2	Geloofsopvoeding en betekenis van geloof nu	126
7.3.3	Is er sprake van een godsbeeld?	130
7.3.4	Interesse in alternatieve spiritualiteit	133
7.4	Bron van waarden: seculiere grondslag	134
7.4.1	Inleiding	134
7.4.2	Geloofsopvoeding en betekenis van geloof nu	134
7.4.3	Is er sprake van een godsbeeld?	137
7.4.4	Interesse in alternatieve spiritualiteit	138
7.5	Bron van waarden: ongebonden spirituele grondslag	139
7.5.1	Inleiding	139
7.5.2	Geloofsopvoeding en betekenis van geloof nu	139
7.5.2.1	Leerkrachten met een katholieke achtergrond	139
7.5.2.2	Leerkrachten met een protestantse achtergrond	144
7.5.2.3	Leerkrachten die geen confessionele achtergrond hebben	146
7.5.3	Is er sprake van een godsbeeld?	148
7.5.3.1	Leerkrachten met een katholieke achtergrond	149
7.5.3.2	Leerkrachten met een protestantse achtergrond	152
7.5.3.3	Leerkrachten die geen confessionele achtergrond hebben	154
7.5.4	Interesse in alternatieve spiritualiteit	156
7.5.4.1	Leerkrachten met een katholieke achtergrond	156
7.5.4.2	Leerkrachten met een protestantse achtergrond	160
7.5.4.3	Leerkrachten die geen confessionele achtergrond hebben	160
7.6	Analyse en Samenvatting	161
8	ONDERBOUWING DERDE WERKHYPOTHESE EN PRAKTIJKEN VAN SPIRITUALITEIT	165
8.1	Inleiding	165
8.2	Onderbouwing derde werkhypothese	165

8.3	Definities van de zes verschillende spirituele praktijken	166
8.4	Praktijken van spiritualiteit binnen de bronnen van waarden	168
8.4.1	Praktijken van spiritualiteit op confessionele grondslag	168
8.4.1.1	Begeleidingspraktijken	168
8.4.1.2	Creatieve praktijken	169
8.4.1.3	Deugdenpraktijken	170
8.4.1.4	Fysieke praktijken	171
8.4.1.5	Geestelijke praktijken	172
8.4.1.6	Reflexieve praktijken	173
8.4.2	Praktijken van spiritualiteit op seculiere grondslag	175
8.4.2.1	Begeleidingspraktijken	175
8.4.2.2	Creatieve praktijken	178
8.4.2.3	Deugdenpraktijken	178
8.4.2.4	Fysieke praktijken	180
8.4.2.5	Geestelijke praktijken	181
8.4.2.6	Reflexieve praktijken	182
8.4.3	Praktijken van spiritualiteit op ongebonden grondslag	185
8.4.3.1	Begeleidingspraktijken	185
8.4.3.1.1	Leerkrachten met een katholieke achtergrond	185
8.4.3.1.2	Leerkrachten met een protestantse achtergrond	188
8.4.3.1.3	Leerkrachten die geen confessionele achtergrond hebben	189
8.4.3.2	Creatieve praktijken	190
8.4.3.3	Deugdenpraktijken	191
8.4.3.4	Fysieke praktijken	192
8.4.3.5	Geestelijke praktijken	193
8.4.3.6	Reflexieve praktijken	197
8.4.3.6.1	Leerkrachten met een katholieke achtergrond	197
8.4.3.6.2	Leerkrachten met een protestantse achtergrond	200
8.4.3.6.3	Leerkrachten die geen confessionele achtergrond hebben	201
8.5	Bronnen van waarden en praktijken van spiritualiteit in schema	202
8.6	Analyse en samenvatting	203
9	SLOTBESCHOUWING	211
9.1	Welke bronnen van waarden?	211
9.2	Praktijken van spiritualiteit en bronnen van waarden	215
9.3	Welke deugden willen leerkrachten overdragen?	216
9.4	Reflectie	219

SAMENVATTING	239
ENGLISH SUMMARY	247
GEBRUIKTE LITERATUUR	254
Bijlage A: Bevestigingsbrief interview	262
Bijlage B: Basisformulier interview	264
Bijlage C: Gang van zaken interview	265
Bijlage D: Wij zijn de SKBA	266
Bijlage E: Betekenis van man of vrouw en stad of dorp	272
Bijlage F: Tentamenopdracht Morele Opvoeding januari 1997	273
CURRICULUM VITAE	283

VOORWOORD

Mijn moeder kwam uit Gouda en ik ben grootgebracht met een onderscheid tussen Goudse en andere stroopwafels, waarbij de Goudse natuurlijk de enige echte waren. Met deze overtuiging ben ik opgegroeid en natuurlijk kocht ik alleen ‘echte’ Goudse stroopwafels. Toen er dan ook, ruim twintig jaar geleden, op een keer in mijn toenmalige woonplaats in het winkelcentrum een kraampje stond waar Goudse stroopwafels werden verkocht, kon ik de verleiding niet weerstaan om een pakje te kopen. Ik wilde echter wel eerst weten of het ‘echte’ Goudse waren. Waarop de verkoper mij met een filosofische blik aankeek en de historische woorden sprak: ‘Ach mevrouw, hoe Rooms is de paus?’ Of de stroopwafels nu wel of niet het keurmerk ‘Goudse’ mochten voeren, in mijn beleving smaakten ze naar hoe een Goudse stroopwafel hoort te smaken en daar ging het om. Ergens is er kennelijk in mijn opvoeding een perceptie binnengeslopen waarop ik beoordeel wat ‘echt’ is in deze.

Mensen hebben beelden in hun hoofd over wat ‘echt’ is en dat geldt ook voor de katholiciteit van de scholen. Katholiek in het kader van katholiek onderwijs staat in ‘een speelveld van betekenisgeving’.¹ In dit onderzoek begeef ik mij niet in die discussie over wat ‘echt katholiek zijn’ inhoudt. Dat leidt al snel tot abstracte begrippen, waarbij de dagelijkse beleving van de leerkrachten buiten beeld raakt. De titel ‘Los-bandig katholiek’ velt dan ook geen moreel oordeel over het gehalte aan ‘katholiciteit’ van de scholen. De term komt voort uit de vele werkoverleggen die ik als identiteitsbegeleider gevoerd heb met Jeannette de Heij, college van bestuur van de Stichting Katholiek Basisonderwijs Alphen aan den Rijn (SKBA). In die gesprekken kwamen veelvuldig zaken rond de katholieke identiteit van de scholen binnen de SKBA ter sprake. In een van die gesprekken zei Jeannette: ‘wij zijn los-bandig katholiek’. Daarmee bedoelt ze te zeggen dat de SKBA zeker een band heeft met de katholieke oorsprong en dat de SKBA die ook wil houden, omdat het ‘katholieke’ als een wezenlijk bestanddeel van het onderwijs binnen de SKBA gezien wordt. Tegelijk constateert ze dat de leerkrachten werkzaam bij de SKBA in de loop

1 *Een speelveld van betekenisgeving. Verhalen van katholiek onderwijs.* is de titel van de Eindrapportage Project Vraagarticulatie van IKO/Bond KBO van een project dat is uitgevoerd met behulp van een kenniskring waarvan Jos Roemer en Jan van Oers de projectleiders waren. De andere leden waren: Gerard van Bergen, Jos van den Brand, Henk Derks, Arjan van Eeten, Piet van Hest, Keete Jansma, Ton Roumen en Aad van Zeijl. 's-Hertogenbosch 2010.

van hun leven anders tegen geloof aan zijn gaan kijken. Leerkrachten zijn daar meer los van komen te staan, maar voelen er volgens haar nog wel steeds een zekere verbondenheid mee.

Die mengeling van verbondenheid en er los van staan wordt verbeeld in de foto op de omslag. Hierop is de nieuwbouw te zien van de Bonifaciuschool met daarachter de Bonifaciuskerk. De school is geen parochieschool meer, maar kerk en school zijn nog steeds burens. Er zijn klaslokalen die zicht hebben op het kerkhof en op uitvaarten wanneer die daar gaande zijn.

De start van het katholieke onderwijs in Alphen aan den Rijn is begonnen met deze Bonifaciuschool waarop, naast mijn vader en ikzelf, vele andere familieleden voorbereid zijn op de kerkelijke sacramenten en waar de flanelborden met afbeeldingen van Bijbelse figuren de vertelde Bijbelverhalen visualiseerden. Met als geboortjaar 1950 heb ik op die Bonifaciuschool de omslag meegekregen in de kerkelijke catechese op school. Ik ben nooit verder gekomen dan de vragen voor groep vier van de catechismus en in mijn beleving is daar, na een paar jaar niets, alleen seksuele voorlichting en Darwin voor in de plaats gekomen. Ik ben dus van een generatie die wel basiskennis heeft opgedaan, te jong was om de veranderingen van de tijd rond het Tweede Vaticaans Concilie bewust te ervaren, maar die de effecten van dit concilie wel heeft meegekregen en daardoor in twee werelden staat: het vanzelfsprekende katholieke van de kinderjaren en de vanzelfsprekende opkomst van de secularisatie die daarna kwam.

Dat ik in die seculariserende wereld identiteitsbegeleider ben geworden, heb ik te danken aan Léon van Hartevelde, de toenmalige directeur van de basisschool waarop mijn beide kinderen zaten. Met zijn geloof in mijn mogelijkheden werd iets in mij wakker gemaakt, waardoor ik in Amsterdam het pad van de theologie ben opgegaan en ik met de juiste diploma's in handen ook daadwerkelijk identiteitsbegeleider ben geworden, toen nog districtscatecheet geheten. Het bleek een pad dat onvermoede en onverwachte dingen met zich meebracht. Het leidde mij uiteindelijk naar de Radboud Universiteit in Nijmegen waar ik, na de master Interreligieuze Spiritualiteit, in overleg met Elisabeth Hense in een aantal plezierige gesprekken tot de vraagstelling van dit onderzoek ben gekomen. Een onderzoek dat zonder de bereidheid van de tachtig geïnterviewde leerkrachten niet uitgevoerd had kunnen worden. Om hun anonimiteit te waarborgen, noem ik hun namen hier niet. Door het transcriberen van de interviews met hun verhalen van gesproken naar geschreven vorm heb ik hun stemmen ruim een jaar telkens opnieuw langs horen komen. Ook nu nog, wanneer ik de uitgetypte teksten lees, zie ik ons weer in de klas om een tafel op een (soms wel heel klein!!) stoeltje zitten. Jullie allemaal heel erg bedankt! Het waren over het algemeen heel plezierige gesprekken waardoor ik jullie beter leerde kennen en jullie mij soms ook.

In mijn denken over de veranderingen in het werk van een identiteitsbegeleider heb ik veel gehad aan de vier jaar (van september 2008 tot april 2012) dat ik deel uitmaakte van de kenniskring 'Integrale schoolontwikkeling in relatie tot de grondslag van de school' onder leiding van Jos Roemer. Jos, Jo, Marianne, Jeroen en Marc bedankt voor de gesprekken over wat ons 'heilig' was.

Een dissertatie kan niet geschreven worden zonder deskundige begeleiding. Elisabeth Hense heeft aan de basis gestaan van dit onderzoek waarbij, op initiatief van Frans Maas, al vrij snel Christoph Hübenthal vanuit zijn vakspecifieke inbreng meegedacht heeft. Na het vertrek van Frans Maas als 'spiritualiteitsprofessor' kwam de begeleiding in handen van zijn opvolger Peter Nissen en van Christoph Hübenthal. Gedurende het hele traject heb ik van iedereen de ruimte gekregen om mijn eigen weg te gaan, waarbij de gedegen gesprekken mij naar dit eindresultaat geholpen hebben.

Inmiddels ben ik in augustus 2015 met pensioen gegaan. De verdere ontwikkelingen binnen de SKBA en de gevolgen van het fusietraject waarin de stichting zich bevindt, maak ik niet meer mee. Via vriendin en (inmiddels oud-) collega Elizabeth Boddens Hosang blijf ik nog verbonden met wat er binnen de schoolwereld en de identiteitsbegeleiding gaande is.

Dochter Jolanda heeft haar (tweede) opleiding Engels vertaler benut om de samenvatting in leesbaar Engels te vertalen. Het was plezierig om zo samen naar de tekst te kijken!

Last but not least was het een geschenk om in een begripvolle thuissituatie aan een dissertatie te kunnen schrijven. Daar zijn verder geen woorden voor nodig.

1 INLEIDING

Situatieschets²

Vanaf de totstandkoming van het bijzonder onderwijs in de huidige vorm in de negentiende eeuw, was het een belangrijke taak van het katholiek primair onderwijs om katholieke kinderen in te leiden in de katholieke gemeenschap en het kerkelijk leven.³ Katholieke kinderen moesten worden opgevoed tot kerkbetrokken gelovigen. Deze opvatting over de specifieke taak van het katholiek primair onderwijs staat ter discussie.⁴

Katholieke scholen hebben tegenwoordig een open aannamebeleid, waardoor zij nu ook bezocht worden door leerlingen die niet katholiek zijn. Bovendien zijn er niet alleen in de katholieke traditie ingeleide leerkrachten op de katholieke scholen aangesteld.

Ter illustratie van deze ontwikkelingen vier voorbeelden uit kerkelijke documenten.

Het *Algemeen Reglement Katholiek Onderwijs* (ARKO) uit 1987 stelt dat katholiek onderwijs streeft naar 'een onderwijskundige inrichting, die rekening houdt met en recht doet aan de inspiratiebron van waaruit wordt gewerkt: de H. Schrift, de kerkelijke leer en traditie'.⁵

Het *Raamleerplan* voor het vak godsdienst/levensbeschouwing van 1999 zegt:

- Ons onderwijs is gericht op de ontwikkeling van kinderen;
- We werken aan en vanuit onze katholieke identiteit;
- We doen dat midden in de pluriforme en multiculturele samenleving.⁶

In het Raamleerplan is een verschuiving te zien naar openheid voor de samenleving waarin kinderen opgroeien.

2 Bij het verwijzen naar bronnen hanteer ik het Verwijssysteem Chicago: <http://www.rug.nl/society-business/language-centre/academische-communicatievaardigheden/hacv/schriftelijke-vaardigheden/voor-studenten/bronnen-literatuur/verwijssysteem-chicago>

3 In 1917 kwam er een eind aan de schoolstrijd, die meer dan honderd jaar heeft geduurd. In artikel 23 van de Grondwet werd de financiële gelijkstelling van openbaar en bijzonder onderwijs vastgelegd.

4 Zie bijvoorbeeld: Tanja van Leeuwen (SKBA), e.a. *Kadertekst Kenniskring Integrale Schoolontwikkeling*. (ongepubliceerd, april 2012). Tekst op te vragen bij de auteurs.

5 *Regelingen R.K.Kerkgenootschap in Nederland nr. 2, Algemeen Reglement voor het Katholiek Onderwijs*. (Secretariaat RK Kerkgenootschap in Nederland, november 1987), 8.

6 *Raamleerplan voor Godsdienst/Levensbeschouwing op Katholieke Basisscholen*. (Den Haag: Nederlandse Katholieke Schoolraad (NKSRS) oktober 1999).

Vanaf de totstandkoming van het bijzonder onderwijs in de huidige vorm in de negentiende eeuw, was het een belangrijke taak van het katholiek primair onderwijs om kinderen in te leiden in de katholieke gemeenschap en het kerkelijk leven.

Katholieke kinderen moesten worden opgevoed tot kerkbetrokken gelovigen. Katholieke scholen hebben tegenwoordig echter een open aannamebeleid, waardoor zij nu ook bezocht worden door leerlingen die niet katholiek zijn. Bovendien zijn er ook leerkrachten op de katholieke scholen werkzaam die niet in de katholieke traditie zijn ingeleid.

Tanja van Leeuwen onderzocht, tegen de achtergrond van ontkerkelijking en een veranderde relatie tussen school en Kerk, uit welke bronnen van waarden leerkrachten putten bij het willen overdragen van (eigentijdse) deugden aan hun leerlingen.